

ƏLİZADƏ KÜBRƏ CEYHUN,
dissertant
ADU

**İNGİLİS DİLİNDƏ SEQMENT VƏ SUPRASEQMENT
VAHİDLƏRİN SÖZ VƏ MORFEM QOVUŞAĞINDA
FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR**

Giriş

Dilçilik tarixində məktəblərin yaranması araşdırılan predmetlərin problemlərinin həll edilməsi ilə əlaqədardır. Amerika deskriptiv dilçilik məktəbinin məqsədi ondan ibarətdir ki, dilçilik məktəbinin nümayəndələri dili formal şəkildə təhlilini araşdırıb, təhlil etməyə çalışırdılar. Məktəbin nümayəndələri dil komponentlərinin bölünməsi və paylaşdırılması metodlarını tətbiq edirdilər. Distributiv təhlil zamanı əsas götürdükləri prinsip dil vahidlərinin ardıcılığı, fonem, morfem söz kimi qəbul edilir, yəni ki, komponentin mənası onları maraqlandırmırdı. Dilçilik məktəbinin nümayəndələri dili fikrin ifadə vasitəsi hesab edirdilər, onlar dili ifadə və məzmun planı olan işarələr sistemi kimi qeyd edirdilər. Dilçilər dil sistemini üç əsas hissədən - ifadə sistemi, məzmun sistemi və onlar arasında olan əlaqə olmaqla qruplara bölmüşdülər.

İngilis dilində seqment və supraseqment vahidlərin söz və morfem qovuşağında funksional xüsusiyyətlərinə dair

Amerikan deskriptivistləri fonemin məna ifadə edə bilməməsi fikrini irəli sürürdülər. Onlar dil məlumatının təhlilini fərqləndirərək, dilin həm semantik həm də fonetik şəkildə məlumatlarını birləşdirərək izah etmişdilər. Semantik və fonetik meyarlar ayrılıqda götürüldükdə dili təhlil etmək mümkün olmadığını xüsusilə vurğulayırdılar. Fonoloji səviyyənin də vahidini fonem sayırdılar. Amerikan deskriptivistləri morfemin sırasını bütövlükdə sözlərin də daxil edilməsi ilə izah edirdilər. Deskriptivistlər morfemin morfemlə əlaqəli olduğunu və təsvir olunan dilin eyni zamanda fonem və morfem inventarının müəyyən edilməsində istifadə edildiyini iddia edirdilər.

Morfların morfemlər ilə birləşərək əlaqəsini aydın şəkildə izah etməmişlər və müxtəlif ziddiyyətli fikirlər irəli sürmüşlər. Bəzi nümayəndələr morfemin fonemlərin bir hissəsi olduğunu hesab edirdilər, bəziləri isə bu fikrin əleyhinə gedərək morfemin fonemlərdən təşkil olunduğunu qeyd edirdilər. Fon fonemin tərkibində fiziki reallığı əks etdirir, morf isə mücərrəd vahid olub morfemin konkret ifadəsidir. Eyni funksiyada istifadə edilən morflar bir morfemdə birləşirlər və bunlarda morfemin *allovariantları* və yaxud *allomorfları* hesab olunur. Bu dilçilik məktəbinin nümayəndələrindən olan H.Qlison, L.Blumfeld, C.Piers, Y.Nayda və digərləri sözü morfemin tərkib hissələri ilə bərabər götürərək morfem zənn edirdilər. Dilçilik

cərəyanında sözə dil vahidi kimi yanaşılır. Morfemlərdən ibarət olan bir quruluş kimi də cümləni götürürdülər. Bu cərəyanın digər cərəyanlar ilə qarşılaşdığı əsas nöqşən linqvistik təhlil zamanı sözdən imtina edilməsi idi [Rəcəbli: 2016, s.28].

Amerika dilçilik məktəbinin inkişafında F.Boas (Franz Boas, 1858-1942), E.Sepir (Eduard Sapi, 1884-1939) və alman dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərən L.Blumfildin, H.Qlison, B.Blox, C.Treyser, Ç.Hokit və Z.Harrisin böyük rolu olmuşdur.

Sonralar dilçilik məktəbinin inkişafında, nəzəriyyələrin, mülahizə və görüşlərin irəliləməsində və əsasəndə morfem sərhədlərinin müəyyənləşməsində H.Qlison və başqalarının böyük rolu olmuşdur. Dilçilik məktəbinin nümayəndələrindən olan B.Bloxun fikirlərində o, dili ixtiyari səs simvollarının sistemi kimi izah edirdi və bunların köməkliyi ilə sosial qrup birgə fəaliyyət edir.

B.Blox və C.Treyser fonemlər üçün "*segment*" və "*suprasegment*" terminlərini təklif etdilər. E.Haygen *suprasegment* vahid terminini uğursuz hesab edərək, prosodemlərə fonem deyilməsini rədd edir, onun fikrincə prosodemlər heca ilə birlikdə araşdırılmalıdır. Heca ilə bağlı E.Haugenin bir fikrini qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu dilçiliyə görə, linqvistik təsvirdə hecaya bir növ "ögey uşaq" kimi baxılır, hərçənd ki, hecadan əlverişli, rahat bir sahə kimi istifadə edilir, bununla belə, onun izahına dair çox az iş görülür [Cygan: 1971, s.15].

Bu fikirlə razılaşıaraq, qeyd etmək istərdik ki, fonemlərin ardıcılığının müəyyənləşdirilməsində, vurğunun, tonların, bütövlükdə, prosodik ünsürlərin reallaşdığı sahə, yer hecadır. Digər tərəfdən, dillərin müxtəlif mövqələrdə samit birləşmələrinin strukturunun (hər üç mövqedə) aşkara çıxarılmasında, qeyri-hecanı və dillərdə fonetik-fonoloji və prosodik tipologiyanın təsnifatında heca ən əlverişli sahə kimi, minimal tələffüz və prosodik vahiddir. N.V.Meşkovskayanın araşdırmaları göstərir ki, tipologiyanın ilk obyektı qrammatik, mənalardan ifadə vasitələri və sözün morfoloji xüsusiyyətləri olmuşdur. Dilin səs təşkilinin tipologiyası XX əsrdə yarandı. Bu sahədə ilkin tədqiqatlar aparən Praqa Linqvistik Dərnəyinin alimləri olmuşdur.

Daha sonralar bir çox dilçilər ardıcıl gələn prosodik vasitələri fonem kimi müəyyən edirdilər. Onlar bu prosodik hadisələri fonetik strukturun xüsusi cəhətlərindən biri kimi sayırdılar. Ardıcıl gələn vurğu fonemlərini, ton və yüksək ton fonemlərini, intonasiya fonemlərini və s. kimi prinsipləri yeni təqdim edilmiş mövzu qovuşaq fonemlərinə aid edərək bir çox elmi əsərlərində nəşr etmişlər. [Trager: 1971, p. 13]

Amerika deskriptiv dilçilərinin qarışıq saldığı məsələlərdən biri də seqmentlə suprasegment vahidləri bir-birindən ayırmamalarıdır. Fonoloji səviyyədə seqment vahidi fon, qrammatik səviyyədə isə morfem seqmenti kimi qeyd edirlər. Onların araşdırmalarında qeyd olunur ki, seqment və suprasegment vahidləri bir-birindən ayıran əsas cəhət ondan ibarətdir ki, seqment vahidlər morfem əmələ gətirdiyi halda, suprasegment vahidlər də həmçinin morfem yaradır və lakin, morfemin fonem tərkibi

kimi intonasiyanı müəyyənləşdirirlər. Fonemdə fasilə kimi vurğu və tonu əsas götürürlər. Dildə müəyyən mənaya malik və bilateral bir morfoloji vahid kimi morfemi istifadə edirlər. Lakin intonasiya ayrılıqda heç bir mənaya malik deyildir və unilateral xarakter daşıyır. Bu cərəyanın nümayəndələri morfemi mətnin seqmenti hesab edirdilər.

Amerikan deskriptivistlərinə görə, ən kiçik struktur vahid hesab olunan seqment fonemlər, məsələn, [æ] və [ɪ] fonemləri *pat-pit* (*sığal-kömür*) sözlərində differensiallıq kəsb edirsə, supraseqment vasitələr də öz növbəsində differensiallıq kəsb edə bilər. Başqa sözlə, supraseqment vasitələr olan vurğu, ton, fasilə və s. seqment fonemlər kimi differensiallıq əlamətləri ilə çıxış edə bilər. Məsələn, *pérmitt(i)* və *permitt(f)* sözləri qrafik baxımdan eynidir. Belə hallarda ingilis dilində danışan adamlar hiss edirlər ki, vurğuda olan fərq, saitlərdə olan fərqi nisbətən daha vacibdir. Bu halda minimal cütlərdə qarşılaşma saitlərlə deyil, vurğunun yerinə görə həyata keçirilir, reallaşır. Bu qəbildən olan qarşılaşma tonlar vasitəsilə də müşahidə edilir. Məsələn, düşən və qalxan tonlar-tonemlər kimi differensial xarakter kəsb edir: *Ready? Ready* (*Hazır, san? Ha, zıram*) və s.

Araşdırmalar göstərir ki, fonem, morfem və sözlə yanaşı, intonasiyanı da bəzi dilçilər, xüsusilə Amerikan dilçiləri, dil vahidləri sırasına daxil edirlər. Məsələn, H.Glison söz vurğusunu, enən, qalxan və düzxətli (neytral) tonları ingilis dilinin fonem inventarına daxil edir [Glison: 1955, p. 41].

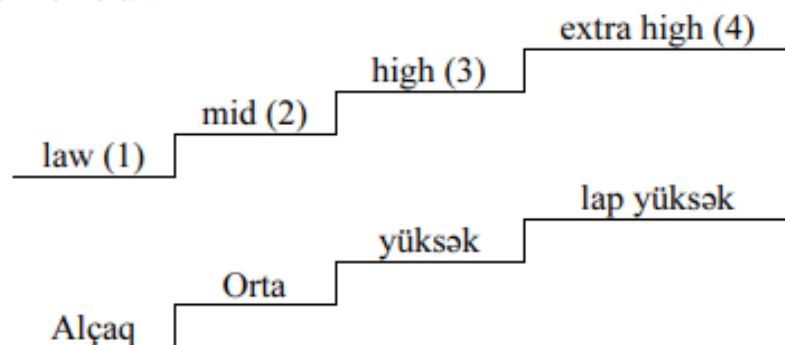
H.Glison “permit” sözündə vurğunun birinci və ikinci “permit” hecalarda olması fonemdə olduğu kimi söz cütlərini fərqləndirirsə, deməli, vurğusunu da fonem hesab etmək olar. Cümlənin sonunu qeyd edən fasilə və enən tonu o, klaz terminalz (clause terminals) adlandırır və enən tonu qalxan tona qarşı qoyur və onların fonematik səciyyəli olduğunu qeyd edir [Glison: 1955, p. 49].

Bu baxımdan deskriptiv dilçilikdə intonasiya morfem kimi dil vahidi hesab olunur, yəni ifadə və məzmun planı kimi səciyyələndirilir. Başqa sözlə, morfemlərlə yanaşı, sözlərin mənasını fərqləndirən tonlar və vurğu supraseqment fonem adlandırılır. Bu baxımdan fonemlər xətti və supraseqment olmaqla iki yerə bölünür. Bunlarla yanaşı H.Glison müəyyən morfemlər arasında tələffüz, deyiliş məqamlarından asılı olaraq morfemlərin sözə qoşulma sərhədlərinin müxtəlif olduğunu qeyd edir və bu qoşulma məqamlarının açıq (open) və qapalı (close) olduğunu göstərir; açıq qoşulma [+] müsbət, qapalı qoşulmanı [-] isə mənfi işarə ilə simvollaşdırılır [Glison: 1955, p.42]. Məsələn, *'nitrate* [**naɪ+treɪt**], *nightrate* [**naɪt+reɪt**] sözlərinin deyiliş məqamlarında fonetik baxımdan fərqlənməsi ayrıca bir fərqli fonoloji vahid formalaşdırır ki, bunu da xüsusi ada malik olması qeyd edilir. Odur ki, heca bölgüsü və iki söz qovuşağında baş verən fonoloji fərq yaradan vahid juncture (yunktur) fonem adlandırılır. Odur ki, ingilis dilində açıq juncture-nin simvolik işarəsi [+] ingilis dilində bir fonem kimi götürülür.

İngilis dilində vurğunun fonematikliyindən bəhs edən diskriptivistlər (A.Glison və b.) vurğunun dərəcələrinə xüsusi diqqət yetirirlər və onların hər birinin funksional

cəhətlərini qeyd edirlər. Bu baxımdan amerikan dilçiləri ifadə planında eyni orfoqrafik formaya malik olan iki və üç morfemdən ibarət olan birləşmələrdə dörd vurğu dərəcəsi və bir açıq keçid olduğunu (open juncture) olduğunu göstərirlər. Onlar vurğu dərəcələrinin hər birini xüsusi simvolla işarə edirlər: [ˈ] əsas vurğu, [ˌ] ikinci dərəcəli vurğu, [ˋ] üçüncü dərəcəli vurğu, [ˊ] zəif vurğu. Açıq keçid isə [+] müsbət işarəsi ilə simvolizə edilir [Glison: 1955, p. 45]. Məsələn, *bláck + bírd* və *bláckbírd* ikimorfemli sözlərin qarşılaşdırılması vurğunun dərəcələrinə və açıq keçidə əsaslanır. Belə ki, birinci verilən nümunədə əsas və üçüncü dərəcəli vurğunun işlənməsi açıq keçidə [+] imkan verir, ikinci nümunədə əsas və ikinci dərəcəli vurğunun işlənməsi açıq keçid yox, bağlı keçidi göstərir. Odur ki, birinci nümunədə verilən vurğu dərəcələri həmin birləşməni sərbəst söz birləşməsi kimi (hər hansı qara rəngdə olan quşu) göstərir. İkinci nümunədə verilən vurğu dərəcələri həmin birləşmənin mürəkkəb söz kimi formalaşdırır.

Amerikan diskriptivistləri səviyyəsinə görə dörd ton, istiqamətinə görə üç ton, yaxud cümlə tamamlayıcılarını fərqləndirirlər. Ton (1) alçaq ton adlanır, ton (2) nisbətən ümumi tondur və digər tonlarla müqayisədə o, etalon ton kimi xidmət göstərir. Ton (3) yüksək ton adlanır. O, ton (2)-yə nisbətən çox yüksəkdir. Ton (4) ton (3)-ə nisbətən daha yüksəkdir və bu ton ekstra yüksək ton adlanır. Bununla belə, ton (4) digər tonlara nisbətən az rast gəlinir. Lakin istənilən sözlərdə üç ton (1, 2, 3) iştirak edir. Tonların səviyyə baxımından düzümünü qrafik şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Cümlə tamamlayıcılarına (clause terminal) gəlincə, onun üç növdə olduğu göstərilir: [↘] enən, [↗] qalxan və [→] düzxətli-neytral.

Nəticə etibarilə amerikan dilçiləri ton səviyyələrinə fonem (pitch phonemes), cümlə tamamlayıcılarına isə morfem kimi yanaşırlar [Glison: 1955, p.47].

Amerikan dilçiləri söz və cümlə vurğularını fərqləndirmirlər, təkhecalı söz və söz formalarını müşayət edən vurğu sözlərdə də təmsil olunur. H.Glinsona görə, sözlər ayrılıqda necə tələffüz olunursa, eləcə də sözlərdə tələffüz olunmalıdır və bütün morfemlərin səddi aydın hiss olunmalıdır, çünki müəyyən morfem birləşmələri ikili məna ilə müşayət olunur. Bu məqamı nəzərə alan H.Glinson morfemlər arasında olan sərhəddi “açıq keçid” və “qapalı keçid” (open juncture, close juncture) terminləri ilə ifadə edir və onun fonetik simvolunu üstəgəl [+] işarəsi ilə qeyd edir və

“açıq keçidi” fonem kimi götürür. Bu baxımdan söyləmlərin transkripsiyasında vurğu dərəcələri ilə yanaşı morfemlərin səddini açıq keçid işarəsi ilə qeyd edir. Məsələn, *What are we having for dinner?* cümləsi aşağıdakı kimi transkripsiya edilir: [hw'ət + ər + wi:y həvɪŋ + fər + dɪnər\]

İngilis dilinin Britaniya BBC variantına gəlinə, vurğu və intonasiyanın təsviri, açıq və qapalı keçid (juncture phoneme) və fasilələr istisna olmaqla, vəziyyət tamamilə başqadır. BBC tələffüz variantında söz və cümlə vurğusu ciddi şəkildə fərqləndirilir. Tonal səviyyələrə şkalalar kimi yanaşılır. İntonasiya vahidi kimi intonasiya qrupları (sintaqm) götürülür. Hər bir intonasiya qrupu müəyyən struktur elementlərlə taktönu (prehead), şkala (head), nüvə (nuclear), taktardı (tail) xarakterizə olunur. Şkalalar enən və qalxan istiqamətli formada təmsil olunur və onların hər biri variantlarla səciyyəvi olur. Cümlə vurğusu statik və kinetik tonlarla reallaşır. Kinetik tonlar nüvəsini, statik tonlar şkalaları təmsil edir. Cümlədə bütün sözlər deyil, əsas nitq hissələri, kök morfemlər və onlardan düzələn söz formaları vurğu daşıyır. Köməkçi nitq hissələri, şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri də əsasən vurğusuz olur. Kök morfemlər və onlardan düzələn sözlər ritmik vurğu daşıyıcıları olan leksik morfemlərin sərhədlərinin açıq keçidinə xidmət edir və s.

Başqa sözlə, ingilis dilində cümlələr (söyləmlər) vurğulu ritm tipinə məxsus olduğundan, ingilis nitqi vurğulu sözlərin – ritmik qrupların periodik əvəzlənməsini nəzərdə tutur. Ritmik bölgü vurğulu və vurğusuz hecalar arasında yaranan temporal-dinamik kontrast əsasında qavranılır ki, bu da söyləmlərdə morfemlərin və söz formalarının səddinin açıq keçidinə müvafiq, uyğun gəlir. Məsələn, *'some: ad'dresses were 'asked for* və *'summer: 'dresses are 'not on sail now* söyləmlərində morfemlərin səddi ritmik qrupların fonetik sözlərin səddinə uyğun gəlir. Belə ki, ingilis dilində ritmik qruplarda vurğusuz hecaların birinci, yaxud ikinci ritmik qrupa birləşməsi əsasən semantik və qrammatik faktorlara əsaslanır.

İngilis fonetistləri (O'Connor və Trim) hecaya fonemlərin funksiyalarını təsvir etmək üçün ən əlverişli çərçivə hesab edirlər. Bununla da onlar hecaya fonoloji vahid kimi yanaşırlar [O'Connor: 1973, p.105]. Qeyd edək ki, heca yalnız fonemlərin funksiyasının təsvir edildiyi yeganə sahə deyildir. Fonemlərlə yanaşı, supraseqment ünsürlərin (tonun yüksəkliyi, intensivlik, uzunluq) statik və kinetik tonların reallaşdığı ən əlverişli, rahat bir sahədir – prosodik vahiddir. Amerikan dilçiləri belə hesab edirlər ki, dillər fonologiyası struktur vahidlər baxımdan fonemdən böyük olan və supraseqment elementlərin əlamətlərinin nəzərə alınmazsa, fonemlərin tədqiqi ilə məhdudlaşarsa, bu halda dilin fonologiyasını tam hesab etmək olmur. Dilin fonologiyasına prosodik əlamətlərin daşığı olan “supraseqment fonemləri” də fonologiyaya daxil edilməlidir. Supraseqment vahidlər prosedemləri bütünlüklə əhatə etmir, vurğu və ton kimi fonetik hadisələrdən fərqli olaraq, qovuşaq hadisəsi supraseqment termininə aid edilməməlidir. L.Blumfildin elmdə istifadə etdiyi “*ilkin*” və “*törəmə*” adlı terminlərində fonemlər bir-birində fərqləndirilir, lakin bu terminlər vasitəsilə qovuşma hadisəsinin mahiyyətini açma bilmirdilər.

C.Treyser qovuşaq termininin izahını belə vermişdir: Nitq cəmiyyətinin ifadələrində müşahidə olunan səs növləri fonemlərin müxtəlif növlərindən təşkil oluna bilər. Son ifadələrin başlanğıcına və bitdiyinə aid olurlar (və yaxud ikincisi, ifadə elementləri ilə birləşirlər). Onlar ritm, vurğunun başlanğıc fazası və yaxud ön, arxa allofonlardan təşkil olunur. Səs yüksəkliyi, ton və kəmiyyətdəki dəyişikliklər aksentual və ya prosodik fonemləri, prosedemləri təşkil edir. Bu növ fonemlər əsasən supraseqmental fonemlərdə özünü göstərir. Seqmental fonemlər isə bir-birinin ardınca gələn sait və samit səslərdir [Trager: 1971, p.73].

Z.Hərrisin terminologiyasında istifadə edilən *morfem seqmenti* və yaxud da C.Hoketin terminologiyasında istifadə edilən *morfem vahidi* dilçilikdə istifadə olunmağa başlandı. Bu vahidlər morfem anlayışı kimi qəbul olunurdu.

Z.Hərrisin təhlilində əsas məqsəd, dilin təhlili kiçikdən böyüyə doğru aparılmalıdır. Z.Hərris morfem seqmentlərini və morfem sərhədlərini səciyyələndirən ümumi qanunauyğunluqlar olduğunu qeyd etmişdir. Fonemlərin birləşə bilməsi qaydasını yəni, sözlərin qovuşağında yeni sözlərin yaranmasını təbii hesab edirdi. Lakin burada anlaşılmayan bir qayda qalır ki, o da morfem sərhədləri, fuzion dillərdə seqmentləşdirmə üçün kifayət qədər fonoloji xüsusiyyətlərə malik olur. Fuzion dillərdə seqment sərhədlərdə fonemlərin variativləşməsi məsələsi nitq prosesi zamanı səslərin bir birinə təsiri zamanı baş verir. İlk dəfə olaraq Z.Hərris qrammatikada seqmentləşdirmə metodundan istifadə edərək onların səbəblərinin izahını vermişdir. O morfem seqmentini, dilin ifadə və məzmun planına aid olan bir vahid kimi qeyd edirdi. [Harris: 1946, p.161-184]

Z.Hərrisin mövqeyi birmənalı idi. Fonologiya da morfo-sintaktikanın rolu olduğu fikrini danırdı və qovuşaqların yeganə məqsədi fonemlərə qənaət etmək (phoneme economy) fikrini irəli sürmüdü. Fonemikləşmə (phonemicization) amili kimi o qovuşağı təqdim edir və bunu morfemlər haqqında məlumat olmadan da mümkün olduğunu qeyd edirdi. Z.Hərris qovuşaq fonemlərin və morfo-sintaktik bölgülərin “təsadüfən” üst-üstə düşməsi fikrini irəli sürərək, onlar arasında olan səbəbiyyətə imkan verirdi. Dilçi “*fonemik qovuşaqların yalnız bir morfemin (və ya digər) sərhədində meydana gələn seqmentlər üçün istifadə edildiyini*” qeyd dəftərində xüsusi vurğulamışdır. [Tobias: 2010, p.51]

L.Blumfeld ilk olaraq dilin fonoloji sistemini araşdırıb, müəyyən etdikdən sonra, dilin mənalının hansı fonetik formalar ilə əlaqələndiyini bilmək lazım olduğunu iddia edirdi. O, mənanın dilçilikdə yeri olmadığını və mənanı danışanın-dinləyənin reaksiyası kimi izah edirdi. Fonemləri isə mənasız element və mənalı bir-birindən fərqləndirən vahid adlandırır. L.Blumfeld fonemlərin iki növünü ayırır: *seqment fonemləri* və morfemlərin formalaşmasında iştirak etməyən *super seqment fonemlər*. Onlar seqment vahidlərə sait və samit səslər, diftonq, affrikatları daxil edirdilər, supraseqment vahidlərə isə vurğu, ton aid edirdilər. Super seqment fonemlər morfemlərin yalnız qrammatik düzülüşünü xarakterizə edir. L.Blumfeld, leksik mənalı birinci fonemlərlə, qrammatik mənanı isə ikinci məna ilə əlaqələndirir.

Məsələni belə bir nümunəyə baxaq: *John* [dʒɒn] və ya *run* [rʌn]. Morfemlər abstrakt bir mənanı ifadə edirlər, çünki, hər bir ifadədə morfem qrammatik məna daşıyan bəzi ikinci dərəcəli, yəni supersegment fonemlər ilə müşayiət olunur. İngilis dilindəki bir morfem ayrılıqda tələffüz olunursa, buradan morfem supersegment fonem intonasiyası ilə müşayiət olunur. [Bloomfield: 1955, p.157]

Onun nəzəriyyəsində anlam, məna və məzmun formalarının arasındakı müqayisəli cəhətləri izahını vermişdir və burada qeyd edirdi ki, əsas məqsəd hər bir dilin formasının təhlilini vermək lazımdır. L.Blumfeldin “Dil” əsərində morfem anlayışının geniş şəkildə izahını verərək, vurğunu, intonasiyanı, fasiləni morfem kimi götürürdü. Dilçi mənafərqləndirməni əsas götürərək, səslərin fonematikliyini müəyyən edirdi. [Veysəlli: 2016, s.261] Onun məşhur ifadəsi: “*Mənası olan fonetik forma dil formasıdır*”. [Bloomfield: 1955, p.202]

Amerika dilçisi H.Qlisonun fikrinə görə, ingilis dilində olan morfemləri sadə sözlər və dilin ifadə sisteminin ikinci əsas kiçik, mənalı vahidi adlandırır, digərlərini isə iki və daha artıq morfemdən ibarət olduğunu qeyd edirdi. O, morfem sırasına sadə sözlərlə birgə sıfır morfem anlayışını, kök və affiksli morfemləri, daxili fleksiyanı və söz vurğusunu daxil etmişdir. Morfemin dilin məzmun sistemi ilə əlaqəyə girdiyini qeyd etmişdir. Morfemin məzmun sistemə malik olmayan fonemdən fərqləndirirdi. [Gleason: 1955, p.43-92.] Fonemlər təkrarlansa da bu ardıcılıqlar morfem sayılmır. Və bununla da Boduen de Kurtenenin morfemin fonem ifadə formasına malik olması fikrini qəbul etməmişdir.

H.Qlisonun nəzəriyyəsindən belə bir nəticə əldə olunur ki, o, morfemi özünün reallaşdığı allomorfların məcmusu kimi qeyd edirdi. H.Qlisona görə, bəzi morfemlər bütün işlənmə əhatəsində eyni bir formaya malik ola bilərlər. Nümunə olaraq, ingilis dilində “*talked*” sözündə işlənən *-ed* morfemi. Başqa nümunələrdə bu morfem müxtəlif variantlarda çıxış edə bilər.

Morfemlərin danışıq aktından ayrılması fonemlərə nisbətən çox asandır, çünki morfemlərin ifadə planından başqa həm də məna tərəfi vardır. H.Qlison dilin ifadə sisteminin ən kiçik mənalı vahid dedikdə, köklü şəkildə mənası dəyişilməyən və bölünməyən vahid nəzərdə tutur. H.Qlison, morfemi ifadə sisteminin ən kiçik mənalı dil vahidi adlandırmasının səbəbi kimi, bu vahidin məzmun sistemi ilə əlaqələndirilməsini əsas göstərirdi. O, “*mənalı-meaningful*” və “*məna-meaning*” terminləri arasındakı fərqlərində izah etmişdir. Məna, bir dilin ifadə sisteminin bir hissəsi olan morfemlər ilə eyni dilin məzmun sistemindəki müqayisə edilə bilən vahidlər arasındakı əlaqəni təmsil etmək üçündür. Məna birbaşa məzmun sistemi ilə əlaqədardır.

H.Qlison qeyd edir ki, məna termininin ümumi formada işlədilməsi kifayət qədər yanlış formada ifadə olunmasına gətirib çıxarır. Məsələn, “*cat*” morfemi müəyyən mənaya malikdir və bu bir heyvan növüdür. O, həmçinin müəyyən şəxsi xüsusiyyətləri olan insanlar üçün istifadə olunur. Məsələn, “*go*” feili müəyyən bir mənaya malikdir və hər hansı bir hərəkəti ifadə edir. Lakin həmçinin bu feili,

hərəkətsiz əşyaya da aid etmək olar. Məsələn: *He goes home. / This road goes to Weston.* Xarici dünyaya istinad edilən bu dəyişikliklər qismən fərziyyəyə görə hesab edilə bilər, ingilis dilində danışan şəxsin müxtəlif təcrübə elementlərini vahid bir kateqoriyaya birləşdirəcək şəkildə izah etmək olar. [Gleason: 1955, p.54]

İngilis dilçilik məktəbinin ideya təşkilatçısı kimi Con Rupert Försün (John Rupert Firth 1890 -1960) linqvistik konsepsiyaları əsas yer alır. Försün konsepsiyasında əsas fikir şəxsi ünsiyyət vasitəsilə başqalarına təsir etmək mümkündür. *“Fəaliyyətdə olan bir insanın canlı səsinə öyrənmək həqiqətən çox böyük bir işdir.”* O, dili mənalı element sayırdı, məqsədyönlü şəkildə öyrənmək lazım olduğunu qeyd edirdi.

C.R.Förs elmi tədqiqatında prosodik hadisələrin (ton, vurğu, intonasiya) araşdırılmasına deyil, hecanın araşdırılması əsas yer tuturdu. Sözüün fonoloji təhlilində əsas rol heca strukturu dayanırdı. C.R.Försün araşdırmalarında prosodik təhlil zamanı səslərin tələffüzünün təcrid olunması deyil, səslərin müəyyən ardıcılığı, münasibəti və onların mötərizədən kənar qalan xarakteristikası tədqiq olunur. Nitq axını zamanı səslərin birləşməsindən yaranan müxtəlif fonetik hadisələr, fonoloji mövqedən səslərin rəbitəli nitqdə qovşaq qanunauyğunluq prinsipləri əsasında öyrənilir. Məsələn: *white shoes [waɪt ʃu:z] - why choose [waɪ tʃu:z].* Burada /t/ və /ʃ/ samit səsləri arasında assimilyasiya gəlmişdir. İki samit səsin birləşməsindən /tʃ/ samit səsi yaranmışdır. Birinci söz birləşməsində /aɪ/ diftonq səsi qapalı hecada gəldiyindən və ondan sonra /t/ kar samit səsi gəldiyinə görə qısa tələffüz olunur. Digər söz birləşməsində isə /aɪ/ diftonq səsi açıq hecada gəldiyinə görə uzun tələffüz olunur. Burada qovşaq fonem /t/ və /ʃ/ samit səsləri arasındadır. Və yaxud: *men cheer [men tʃeə], meant year [ment jɪə].* Burada /tʃ/ samit səsi /t/ və /j/ səsinin birləşməsindən yaranıb. İkinci söz birləşməsində /t/ və /j/ samit səsləri arasında assimilyasiya yaranır. Burada söz qovşağı /t/ və /j/ samit səsləri arasındadır.

C.R.Förs prosodiyayı linqvistik vahidlərin və onların birləşməsi və yaxud qovuşması nəticəsində yaranan sözüün əvvəli və sonunun struktur vahidi kimi adlandırır. Dilçinin fikrincə, söz qovuşaqlarında və cümlələrin sonunda, əvvəlində bir-birindən fərqlənən söz başı, söz sonu və ya heca sonları qovuşaq əlamətlərini göstərən prosodiyaya qarşı durur. Fonem və prosodik kateqoriyaların əsasında nitq axını zaman yaranan paradigmatik və sintaqmatik üzvləndirən üsullar iştirak edir. Paradigmatik təhlil nəzərdə tutduqda, burada fonematik vahidlərdir. İngilis dilçilik məktəbinin nümayəndələri fonemi bir başqa səslə dəyişən zaman formanın mənasının dəyişildiyi fikrini irəli sürürdülər. Sintaqmatik üzvlənmə dedikdə isə, bura fonemlərarası və hecalar arası, yəni, yeni fonoloji vahid prosodiyayı əlavə edirlər. C.R.Försün nəzəriyyəsində prosodiyayı tam izahlı təhlilini açıqlaya bilməmişdir, o, vurğunu, intonasiyanı, səsin uzunluq prinsipini prosodiyaya əlavə etməsi barəsində mübahisəli fikir ayrılıqları olmuşdur. Nitq axını zaman və yaxud səslərin qovuşması zamanı yaranan yeni dəyişikliklərin nəticəsini prosodiya hesab edirdi, ya yox. [Rəcəbli: 2016, s.47]

Nəticə

Hər iki dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin oxşar cəhəti ondan ibarətdir ki, dilçilik məktəbi canlı dillərin fonemlərini əsas götürərək, dil tipi hadisələrini izah edərək yeni dilçilik metodlarının yaranmasına və alınan nəticələrin bu metodların üzərində tətbiq edilməsi idi. Onları bir birindən fərqləndirən xüsusiyyət isə ondan ibarətdir ki, hər iki məktəbin fonoloqları dilin araşdırılmasında ekstralingvistik materiallardan istifadə edirdilər, lakin onların məqsədləri müxtəlif olduğundan, əldə olunan nəticələridə fərqli şəkildə analiz etmişlər. Deskriptiv dilçilər dilin formal şəkildə təhlilinə əsas diqqət ayırırdılar və dilin öyrənilməsində əsas meyar kimi sinxron tədqiqatın metodikalarının yaradılmasına yönəldirdilər. Bu dilçilərdən fərqli olaraq digər dilçilik məktəbinin nümayəndələri dilin ümumi nəzəriyyəsinə yaratmaq və əldə olunan nəzəri məsələlər üzərində praktik baxımdan dilin öyrənilməsini əsas meyar kimi götürürdülər. Deskriptivistçilər *prosodem* anlayışında təhlil olunan dilin ton, vurğu və s. kimi vahidlərini ifadə edirdilər. Lakin digər dilçilik məktəbinin nümayəndələri prosodiya anlayışına xüsusi diqqət yetirirdilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Rəcəbli Ə.Ə. London struktur dilçilik məktəbi. Bakı: "Elm və Təhsil", 2016, 56.s.
2. Rəcəbli Ə.Ə. Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika məsələləri. Bakı: 2016, 86 s.
3. Veysəlli, F.Y. Seçilmiş əsərləri. -Bakı: Mütərcim, -2016, 420 s.
4. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə, Bakı: Maarif, 1982
5. Bloomfield L.S. Language. -New York: Henry Holt, -1935. -560 p.
6. Cygan Y. Aspects of English Syllable Structure. Wrocław, 1971, p.145
7. Gleason H.A. An introduction to descriptive linguistics. United States of America: Henry Holt and company, New York, 1955, 389
8. George L. Trager and Bernard Bloch. The syllabic phonemes of english. Published By: Linguistic Society of America. Vol. 17, No. 3 (Jul. - Sep., 1941), pp. 223-246 (24 pages)
9. Harris Z. From morpheme to utterance. Language, 1946, v.22, №3, P.161-184
10. O'Connor J. Phonetics. Penguin Books, 1973, p.312
11. Tobias Scheer. A guide to morphosyntax-phonology interface theories. Germany, 2010, p.903

Əlizadə Kübrə Ceyhun

İngilis dilində seqment və supraseqment vahidlərin söz və morfem qovuşağında funksional xüsusiyyətlərinə dair

Xülasə

Məqalədə Amerikan və Britaniya fonoloqlarının danışıq prosesi zamanı ambigüativliklərin baş vermə xüsusiyyətlərində və onların müəyyənləşdirilməsində seqment və supraseqment vahidlərin funksiyasından bəhs olunur. Deskriptivistlər morfem sərhədlərində yaranan ikili məna xüsusiyyətlərində əsas meyar kimi uzunluq, səs tonu, ritm kimi götürürdülər, ingilis fonetistləri isə onu fərqli şəkildə izahını veriblər. Belə ki, ingilis fonoloqları ikili mənanın yaranma səbəbi kimi fonem sərhədlərinin inteqral əlamətləri ilə realizə olunduğu qənaətinə gəliblər. Və bu dilçilik məktəbinin nümayəndələri dilin araşdırılmasında əsas məqsəd kimi dil strukturunun səviyyələrinin araşdırılmasında yüksəkdən başlayaraq aşağıya doğru təhlil edirdilər.

Deskriptivistlər dilin fonoloji və morfoloji məlumatlarının paralel şəkildə izahını verirdilər, onlar dil strukturunun keyfiyyət yönündən fərqli modelləşdirilməsinin nəticəsi kimi qəbul edir və dili fonetik-semantik məlumatların nəticəsi kimi qəbul edirdilər.

Alizade Kubra Jeyhun

On the functional properties of segmental and suprasegmental units at the word and morpheme junctions in English

Summary

The article deals with about the function of segmental and suprasegmental units in the characteristics of occurrence of ambiguities during the speaking process of American and British phonologists and their determination. Descriptivists used length, tone, and rhythm as the main criteria for the dual meaning characteristics that arise at morpheme boundaries, while English phoneticians explained it differently. Thus, English phonologists have come to the conclusion that phoneme boundaries are realized with integral signs as the reason for the formation of a dual meaning. And the representatives of this school of linguistics analyzed the levels of the language structure starting from the top and going down as the main goal in the study of the language.

Descriptivists gave a parallel explanation of the phonological and morphological data of the language, which they considered as the result of a different modeling of the language structure from a qualitative perspective, and considered the language as the result of phonetic-semantic data.

Ализаде Кубра Джейхун

К функциональным свойствам сегментных и супraseгментных единиц на стыке слова и морфемы в английском языке

Резюме

В статье говорится о функциях сегментных и супraseгментных единиц охарактеризованных британскими и американскими фонологами, в возникновение двусмысленности в процессе речи и также их определениях. В качестве основных критериев двухзначности, которая возникает на границах морфем, дескриптивисты использовали длину, тон и ритм, хотя английские фонетисты объясняли это иначе. Таким образом, английские фонологи пришли к выводу, что границы фонем реализуются интегральными знаками, как причина образования двойственного значения. И представители этой школы языкознания анализировали уровни языковой структуры, начиная сверху и спускаясь вниз, как основную цель в изучении языка.

Дескриптивисты дали параллельное объяснение фонологическим и морфологическим данным языка, которые они рассматривали как результат различного моделирования языковой структуры с качественной точки зрения, а язык рассматривали как результат фонетико-семантических данных.

Açar sözlər: fonem, heca, seqment vahidlər, supraseqment vahidlər, intonasiya

Key words: phoneme, syllable, segmental units, suprasegmental units, intonation

Ключевые слова: фонема, слог, сегментные единицы, супraseгментные единицы, интонация.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.12.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.12.2022

**Rəyçi: professor F.H.Zeynalov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**